

Стеван Бугарски

(С)ПОМЕНИК СЛОВЕНА

војника, заробљеника и интернираца
умрлих на садањој територији Румуније 1914–1918.

Уредник
Зоран Колунџија

Рецензент
Проф. др Драган Стојановић

ВОЈНИКА, ЗАРОБЉЕНИКА И ИНТЕРНИРАЦА
УМРЛИХ НА САДАЊОЈ ТЕРИТОРИЈИ РУМУНИЈЕ 1914–1918.

Приредио и допунске текстове написао
Стеван Бугарски

Предговор
др Ђорђе Ђурић

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

ВЕЛИКИ РАТ ВИЂЕН ИЗ РАВНИ ПОЈЕДИНАЦА-ЉУДИ

Рат 1914–1918, рат Светски или Велики рат како га је човечанство називало док још није било суочено са династијом светских ратова, међаш је у историји човечанства по много основа. Историчари су углавном сагласни око периодизације, по којој се „дуги 19. век“, који почиње Француском буржоаском револуцијом, завршава Великим ратом (његовим почетком 1914; годином 1917. када се одиграла Октобарска револуција и када почиње излазак САД на светску сцену као суперсиле; или 1918. када се завршава Велики рат који је у знатној мери изменио различите карте Европе). Са „дугим 19. веком“ нестаће и један читав свет са својим схватањима политике, друштва, уметности и културе. Мунков *Крик* и *Пройаси Зайага* Освалда Шпенглера само су нека од упечатљивих сведочанстава да се, уз велике ужасе, потрошила и завршила једна епоха и да је отпочела друга. Друга је отпочела утопијским веровањима да ће новоформирано Друштво народа и договорно искључивање рата као средства вођења међународне политике (Бријан-Келогов пакт) обезбедити човечанству трајан мир, а наставила се победом тоталитарних идеологија и још ужаснијим Другим светским ратом. Може се рећи да, колико год да су међуратни свет обележиле нетрпељиве и тоталитаристичке идеологије, толико га је обележила и утопија да је могућ свет без рата.

Хладне статистике кажу да је у Светском рату 1914–1918. човечанство, према различитим подацима и проценама, изгубило између 15 и 20 милиона становника (погинулих и

умрлих од последица рата). У овом тужном билансу Србија је, према подацима изнесеним на Конференцији мира у Паризу, остала без 1.247.435 људи (војника и цивила) тј. 28% од целокупног броја становника (57% мушке популације између 18 и 65 година) у односу на стање из 1914. године, када је рат почео. У ову болну статистику мора се убројати и више од 100.000 ратних инвалида и око пола милиона сирочади који су због рата остали без једног или оба родитеља. Тачан или приближан број Срба из Хабсбуршке монархије који су у рату страдали није још утврђен. По проценту изгубљеног становништва у односу на целокупан број житеља, Србија је међу 36 ратујућих држава имала далеко највеће губитке: (28%), док ни код које друге државе укључене у сукоб тај постотак није прешао 10%.

* * *

Овај планетарни сукоб, чија је колевка била Европа, може се посматрати из више равни, али у досадашњој историографији преовлађујуће су четири: раван опште – светске политике и геополитике; раван националних држава и народа; раван регија, крајева и завичаја и раван појединца, „извора и утоке“ сваке историје. Оне се, наравно преплићу и догађаји и процеси из једних утицали су на друге.

Историјски извори који су пред нама, које је вредно прикупио и зналачки приредио Стеван Бугарски, у највећој мери сведоче о Великом рату управо из ове последње равни, говоре нам о судбинама, заправо о смртима, појединаца-људи¹ у овом светском сукобу. Сакупљање и објављивање овакве грађе битан је посао не само за нашу историографију, већ и за културу и народ уопште.

¹ Врло често се дешава да се, када се говори из „монументалне перспективе историје“, чије су теме политички и војни циљеви рата, територије, ратна одговорност, „огромне жртве“ и статистике великих бројева, губи из вида ова основна перспектива, перспектива појединца. Отуда наглашавамо да је реч о појединцима-људима.

Као што је напред речено, тачан или приближан број Срба из Хабсбуршке монархије који су страдали у Светском рату 1914–1918. није још утврђен. Штавише, нису идентификовани и на једном месту пописани сви логори и затвори на територији Монархије у којима су били затварани и места где су страдавали ратни заробљеници и интернирнци. Процењује се да је тих логора и затвора било преко стотину. Тако велики број не треба да чуди, будући да су још у претходним деценијама бројни Срби из Монархије, припадници свих друштвених сталежа, оглашени за велеиздајнике и непоуздан елемент. У овој књизи, у седам пописа насталих на различитим местима и на различите начине, налазимо 3.225 имена и презимена (и других основних генералија) људи који су од 1914. до 1918. године погинули и умрли од последица рата на територији данашње Румуније. Сви су Словени. Међу њима највише је Срба (и из Хабсбуршке монархије и из Србије). Велика већина су сељаци, сталеж страдалника и у миру и у рату. Историја је најнеправеднија била према стотинама људи са ових спискова чији су гробови наредних деценија, заравњени и прекопани. Као што црква у духовном смислу, молитвама, чува спомен на њих, ова књига то чини у свету културе.

Спискови из ове књиге не обухватају све српске жртве рата које је смрт стигла на територији данашње Румуније; остаје као изазов истраживачима велико српско стратиште у Светском рату: аустроугарски логор у Араду.² Али по речима самог приређивача Стевана Бугарског, објављивање ове конкретне грађе био је најсигурнији начин да се она спасе од пропадања, а тиме и од заборава.

Истраживачима и историчарима многе околности не иду на руку када је у питању утврђивање тачног броја српских жртва у Монархији у Великом рату. Често је то недостатак поузданих историјских извора праћен преувеличавањем или умањивањем бројки у наративним изворима. Ту се може

² Разни извори помињу уопштено хиљаде умрлих, али се још није дошло, као у овом раду, конкретно до имена и презимена.

убројати и немарност институција и савременика, који су непосредно по завршетку рата могли и морали извршити детаљне пописе и истраживања. Оновременој историографији и публицистици знатно значајније теме биле су војна историја, ратне победе и слављење династије. Штавише, неке теме су свесно заобилажене ради „јачања јединства“ три народа (или касније троименог народа) који су чинили Краљевину СХС и Краљевину Југославију. Због „окренутости будућности“ свесно се није говорило о злочинима над Србима у којима су учествовали ини припадници Краљевине. После свега две деценије циклус се поновио, а победници су опет историографији наметнули друге теме.

Као што наглашава приређивач ове књиге Стеван Бугарски, дуг нас као појединаца [и генерације] јесте да истражимо и напишемо „бар онолико колико нам је дато да дознамо“. Он је овом књигом у великој мери свој дуг одужио, што свакако не би требало да га заустави у даљем истраживању ове и сличних тема.

* * *

Поред питања жртава српског народа у Великом рату, једно од најкрупнијих отворених и без одговора остављених питања пред нашом историографијом је питање сврсисходности стварања југословенске државе и смисла одрицања од српске државности зарад Југославије. У усхићењу победом у до тада највећем, готово апокалиптичном, рату, и шансом да се коначно оствари национални програм сањан још од Карађорђа, Милоша и Гарашанина, тадања генерација није сагледала све замке које је носило уједињење. Услови за стварање заједничке државе јужних Словена били су историјска шанса, за коју се знало да се неће ускоро поновити. Припадници те генерације српске елите били су сведоци да су Италија и Немачка, сачињене од можда и различитијих целина, постале стабилне државе. Уз то, на самом крају рата западним савезницима је Југославија била прихватљивија

него уједињена Србија. То су биле околности које су указивале да је уједињење оптимална варијанта у датом историјском тренутку. Међутим, због брзоплетости у начину на који је нова држава створена и уређена, Срби су за њу, из нашег одсека времена посматрано, несврсисходно жртвовали своју државност и добар део биолошке супстанце.

Србија 1918. године више није ни изблиза била она из 1914. Поменуто страдање, које би се могло поредити само са средњовековним епидемијама куге, биолошки је угрозило нацију, колико год да је она живела у илузији да је из претходног рата изашла као победник. Неминовно је било да се та погибија одрази и на друштвену свест. Међу интелектуалцима је нестало националног полета, а нека врста замора и апатије овладала је свим областима јавног живота. Накнадна памет ће лако уочити да овакво друштво није било способно да се избори са изазовима које је донело стварање прве југословенске државе. Заправо ти изазови нису били ништа мањи од оних које је донео сам рат. Да би држава функционисала, требало је за кратко време премостити разлике међу народима и областима нове државе, које су настајале столећима. Да би се то постигло, било је неопходно потребно да Срби покажу снагу која би учврстила ауторитет нове државе, милосрђе и стрпљење којима би држави прибавили поштовање нових поданика, такође и интелектуалну и културну супериорност којом би оправдали историјску улогу предводника новог друштва. То је било превише за рањену Србију. Тим пре што у новој заједници није било искреног разумевања за страдања која је преживела. Штавише, често се са злурадошћу гледало на њену несрећу.

Српске политичке партије али и интелектуална елита су излаз из овакве ситуације тражиле у новим политичким концепцијама, које веома често нису биле блиске националном духу и политичкој традицији српског народа. Током Другога светског рата и Револуције ове концепције ће само продужити спискове српских жртава.

др Ђорђе Ђурић

Присїуї

О ОВОЈ КЊИЗИ

У некој банатској швапској цркви затекао сам по зидовима спискове: умрлих у Светском рату 1914–1918, умрлих у Другом светском рату, умрлих у руском заробљеништву, умрлих у прогону у Барагану и слично; пожутеле хартије, али подаци стоје; пропадљиве, а ипак трајније од обичнога људског колективног памћења, које се са изумирањем одређених нараштаја тањи све до ишчиљења.

С друге стране, долазио сам у прилику да се суочим са чињеницом да нама почесто неоправдано недостаје примарна грађа (прота Димитрије Руварац згодно рече: „А не знамо ништа стога, што се, по српском обичају, није у своје време забележило ... оно што је требало навести, а после се није мислило“³), те сам стекао убеђење да објављивању примарних извора, објективних и непорецивих, треба поклонити пажњу, па и предност, посебно због тога што су у једином примерку, па су и као такви подложни пропадању.

Пре двадесетак година случајно сам набасао на матичне протоколе Војних духовенстава (*Militärseelsorge*) у Темишвару: Српскога православног и Муслиманског, те сам сматрао полезним да се они изворно препишу и издају као званична, непобитна, ако и само делимична, сведочанства о људским трагедијама.

³ *Монашко училиште у Ман. Хойову од 1815–1819*, „Српски Сион“, XV, 1905, бр. 1, стр. 2.

Можда ће понеке породице, особито из далеких крајева Босне, Русије, Србије, тек одавде сазнати где су им чланови, најчешће храниоци, оставили кости.

На ову основну грађу додао сам још понешто исте врсте, те књига садржи:

1. Појис војника, заробљеника и инјернираца Словена православаца, умрлих од рана или од болести у болницама у Темишвару.

Овде су преписана два протокола: за раздобље 1915–1916, односно 1916–1918; оба се налазе у Библиотеци Православне српске епархије темишварске, у Темишвару, под инвентарским бројевима 2615, односно 2616.

Подаци су, дакле, за раздобље 1915–1918. а потичу из Матичних протокола које су водили цесарско-краљевски војни свештеници у оквиру Цесарско-краљевскога православног српског војног духовенства у Темишвару.

Војни свештеници били су заредом: Николај Дабић, јеромонах Дамаскин (потписивао се мирским именом Драгомир Рацков), тада сабрат манастира Светога Георгија на Брзави, Стефан Јовандић, Стефан Поповић, Новак Радојчин, Јован Поповић и Светислав Стојаковић; неколико пута их је замењивао румунски војни свештеник Еуген Мунтеан, а једно опело је одслужио Иван Прекајски, протопрезвитерски капелан у Темишвару. Протокол је 10. децембра 1917. године прегледао и потписао, у својству надзорнога војног свештеника (Erzpriester), јеромонах Герман (Бошковић), тада сабрат манастира Крушедола.

Свега је регистровано $297 + 548 = 845$ смрти.

Наводи се: војна јединица, датум смрти, болница, чин, име, родно место, вероисповест, узраст, пол, грађанско стање, занимање, узрок смрти, подаци о причешћивању, датум и место сахране, свештеник који је служио опело, лекар који је констатовао смрт.

Протоколи нису вођени сасвим уредно: уписи нису строго хронолошки (доказ да је уписивање вршено накнадно и не-

редовно) а без икаквог објашњења остављено је много непопуњених рубрика; такође има преправки података, а и брисања те поновног дописивања. Неке су уписе уносили сами свештеници, а неке друга рука, с тим што је свештеник само потписао. Зачудо, приликом јединога прегледа 10. децембра 1917. надлежни војни свештеник је назначио да је све нашао у потпуном реду („in barter Ordnung“).

Има страница са по два, са по три и са по четири уписа.

У овом раду препис је веран, на језику протокола, односно на немачком, а графички страница на страницу; због тога су, уосталом као и у оригиналу, неке странице проверене, а неке крцате текстом.

2. Појис војника муслимана из словенских земаља, умрлих од рана или болести њо разним болницама, њојлавијо у Араду и Темишвару.

Подаци су за годину 1917. а потичу из Матичнога протокола који је водио имам у оквиру Темишварскога војног муслиманског духовенства, надлежног за шире подручје. Протокол се налази у Библиотеци Православне српске епархије темишварске, у Темишвару, под инвентарским бројем 2.614.

Војни имам је био Хафиз Нумић.

У протокол је уписано **60** смрти. Према документима сачуваним уз протокол произилази да два смртна случаја нису унета; свега су, дакле, биле **62** смрти.

Наводи се: војна јединица, датум смрти, болница, чин, име, родно место, вероисповест, узраст, пол, грађанско стање, занимање, узрок смрти, датум и место сахране, лекар који је констатовао смрт (недоследно).

Уписи нису уношени строго хронолошки (доказ да је уписивање вршено накнадно и нередовно) а има и непопуњених рубрика, премда су подаци били познати; извесна оправдавајућа околност могла би бити чињеница што су документи пристизали из разних места: Арада, Великог Бечке-река, Иђоша, Кикинде, Лугожа, ипак највише из Темишвара.

Без икаквог објашњења остала су неуведена поменућа два смртна случаја, званично саопштена из Орадее.

У овом раду препис је веран, на језику протокола, односно на немачком, а графички страница на страницу. Свака страница има по четири уписа.

3. Попис војника и војних заробљеника Словена, умрлих 1914–1915. на њодручју Арада; извод из мајичној њројшокола умрлих Православноја срјској њарохијској звања у Араду.

Протокол се налази у Парохијском архиву Православне српске цркве храма Светих апостола Петра и Павла у Араду.

Уписи су из пера свештеника Станка Жупанског и Стевана Поповића.

Свега је регистровано 76 смрти.

Наводи се: датум смрти, име, пол, грађанско стање (недоследно), родно место (недоследно), вероисповест, узраст (недоследно), узрок смрти, датум и место сахране, име свештеника који је служио опело.

У овом раду препис је веран, на језику протокола, односно на српском; преузете су само позиције које се односе на сахране војника или заробљеника.

4. Попис војника и војних заробљеника Словена, умрлих 1915–1919. на њодручју Великој Семиклуша; извод из мајичној њројшокола умрлих Православноја срјској њарохијској звања у Великој Семиклушу.

Протокол се налази у Парохијском архиву Православне српске цркве храма Успења Пресвете Богородице у Великој Семиклушу.

Уписи су из пера свештеника Петра Агриме.

Свега су регистроване 23 смрти.

Наводи се: датум смрти, име, пол, грађанско стање (недоследно), родно место (недоследно), вероисповест, узраст (недоследно), узрок смрти, датум и место сахране, име свештеника који је служио опело.

У овом раду препис је веран, на језику протокола, односно на српском; преузете су само позиције које се односе на сахране војника или заробљеника.

5. Попис војника и заробљеника Словена, умрлих 1914–1918. по разним местима Баната; извод из мајичних поштокола умрлих православних српских парохијских звања.

Регистроване су 2 смрти.

Наводе се: преписи рубрика које су попуњене.

Нађени уписи на српском су језику и тако су пренети.

6. Попис ратника Прве српске добровољачке дивизије, поинулих на бојиштима Добруце или умрлих од рана задобијених на бојиштима.

Подаци су за годину 1916. а потичу из књиге *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, Београд, 1926.

Свега је уписано 637 имена.⁴

Наводи се: чин, име, родно место / јединица, датум погибије/ смрти, место погибије/смрти.

Текст је на српском језику и тако је пренет.

Није у питању примаран извор, али је изворна књига већ одавно реткост; списак је, додуше, преузет у књизи Радисав Т. Ристић, *Добруцанска епопеја. Говор докумената*, Београд, 2006, но биће ипак корисно да се и овде понови.

7. Попис војника Словена са данашње територије Румуније, поинулих 1914–1918, чија су имена записана по сеоским споменицима, спомен-плочама или чипуљама.

Свега је регистровано 1.580 имена, уз напомену да се нису могли добити подаци из свих места где нема споменика, а и што је добијено може не бити потпуно. Посмртни остаци тих људи разасути су по ратиштима широм Европе; само их је неколицина умрла на тлу данашње Румуније.

⁴ Статистичка таблица у поменутој књизи на стр. 175. наводи 760 поинулих (42 официра и 718 војника), али се на списковима с краја текста налази свега 637 имена (42 официра и 595 војника). Тешко је појмљиво да војска није имала потпуну евиденцију особља.

Подаци су преписивани језиком и графијом којима су уписани у документу, односно на споменику, одакле су преузети. Где је било извесних одступања, то је посебно назначено.

Приликом преписивања с разних језика и с разних рукописа, запажене су бројне недоследности, настале при уписивању имена и географских назива, особито када је с једног језика преношено на други или са ћириличких писама на латиницу. Једино решење сада је било да се преписује доследно и дословце, из простог разлога што нема услова да се све упоређује са изворним облицима, а делимична исправљања по личним претпоставкама била би ризична и несигурна.

У протоколима су, уз називе места, доследно навођене државе, или бар шире области, не сасвим доследно и административни окрузи, па се и то све морало дословце преузети, мада више не одговара садањој политичкој подели Европе, нити садањој административној подели у разним државама. Колико се могло учињено је: упоредни стари и нови називи за поједина војвођанска места из бивше Угарске, те за добруцанска места која су сада у Румунији и Бугарској, назначени су у посебној табlici на крају књиге. С обзиром на исти назив за више места (понекад и у разним државама), те на више назива за исто место (понекад истовремено, на разним језицима), затим на промене назива током времена, на нове територијално-управне поделе, на административно спајање двају и више места, као и на нестајање извесних места, особито на пространој територији некадање Русије, највише пак с обзиром на више пута померане међудржавне границе после 1918, шире од тога није било ни могуће ни упутно.

Уза свако поглавље наведена су и допунска објашњења полезна за праћење основнога текста.

Надам се да сам се, поступајући овако, искупио бар за онолико колико је мени било дато да дознам и знам, а нема сумње да је грађа граната и да је ово само залет у честар података.

Можда треба рећи и зашто су обрађени само Словени (иако *не само*, али и међу муслиманима опет је највише Словена): зато што су ми подаци о њима били доступни и познати. А ја људски искрено оплакујем сваки у рату изгубљени живот, ма којег народа и језика. Свој рад сматрам каменом за уградњу у велики (с)поменик, који би обухватио све ратне жртве.

У сваком случају, свестан сам чињенице да је овај и овакав поступак субјективан, те да су и ини били и остали сасвим могући. А ако сам у понечем и погрешно, нисам хитично.

У дугогодишњем раду на преписивању и обради података, односно на припреми рукописа, уживао сам помоћ и подршку многобројних предусретљивих пријатеља, познаника, па и незнаца. Сви они имају удела у писању ове књиге. Страхујући да бих, наводећи имена, могао кога од многобројних нехотице изоставити, молим их све да и овим путем приме моју топлу благодарност.

